

Історико-культурний розвиток Святої Землі в часи царювання Ірода Великого

Михайло Кучинко

У статті розглянуто деякі аспекти історико-культурного розвитку Святої землі другої половини I століття до Р. Х., зокрема в час царювання Ірода Першого (37-4 рр.). На тлі короткого аналізу соціально-економічного та політичного стану Іудеї автором сконцентровано увагу на пам'ятках археології, які свідчать про будівничу діяльність царя.

Ключові слова: Свята земля, Єрусалим, Ірод великий, археологія, архітектура, Храм.

Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток Палестини в I ст. до Р. Х. може бути висвітлений на базі двох джерел: писемних та археологічних. Звичайно, рамки невеликої статті не дозволяють дати розгорнуту картину всебічного розвитку регіону, тому обмежимося лише його окремими аспектами. А тим часом цей період у кількатисячній історії євреїв був далеко не простим та й пов'язаний був з неординарною особистістю – Іродом I.

Царювання Ірода в Юдеї від 37 по 4 рік до Р. Х. – це такий епізод у єврейській історії, через який і єврейські, і християнські історики досі ламають критичні списи. Зауважує англійський історик Пол Джонсон: «Ірод був і євреєм, і антиєвреєм; прихильником та благодійником греко-римської цивілізації, здатним на невимовні жорстокості – східним варваром»¹. Як бачимо, визначення неоднозначне. Передісторія приходу його до влади була також незвичайною. Після того, як у 63 р. до Р. Х. римський полководець Гней Помпей зайняв Палестину, вона втратила статус незалежної держави. Один з останніх представників колишньої царської династії Гасмонеїв – Гіркан II, хоч і вважався етнархом Іудеї, але фактична влада знаходилася в руках його першого

¹ Джонсон Пол. Історія євреїв. – Київ, 2000. – С. 132.

міністра Антипатера і його синів – Фазаїла та Ірода. Спочатку Іродова родина підтримувала гасмонівську фракцію, а сам Ірод був навіть одружений з Маріамною, що походила з цієї родини. Однак у 40 році до Р. Х. небіж Гіркана II Антигон захопив Єрусалим, а його намісника Фазаїла ув'язнив, де той і загинув. Сам Ірод втік до Рима і розповів про все в сенаті. Сенатори відреагували тим, що зробили його маріонетковим царем, надавши йому титул «*Rex socius et amicus populi Romani*» (Союзний цар і друг римського народу). Назад він повернувся на чолі війська, що нараховувало 36 000 чоловік, відібрав Єрусалим і запровадив новий режим. Заручившись підтримкою Риму, Ірод заповзвся винищити рід Гасмонеїв. Як пише єврейській історик Йосиф Флавій (37-95 рр. після Р. Х.), свою дружину Маріанну він страшенно ревнував, аж поки не зненавидів і її, і весь рід. Її брата Арістобула наказав утопити, Маріамну стратив, тещу Александру вбив. Навіть двох своїх синів від Маріамни звелів задушити. Але найперше видав римлянам Антигона, який був винен у смерті його брата Фазаїла². А першим його актом після захоплення в 37 р. до Р. Х. влади в Єрусалимі стала страта 46 провідних членів синедріону, прихильників партії Гасмонеїв. Він відмінив спадковість першосвященства, а право призначати та звільняти першосвященників залишив за собою.

Викорінивши рід Гасмонеїв і стративши провідних членів синедріону, Ірод приступив до знищення знатних родів, конфіскуючи їхнє майно. Цим він досяг подвійної мети: позбувся опозиції і збагатив царську казну. Ці заходи супроводжувалися перерозподілом земельних угідь. Переважну частину земель Ірод забирав у свою власність, а решту роздавав своїм родичам, близьким, друзям, а також верхівці, яка вірно служила йому. Користуючись із розташування Палестини на міжнародних торговельних шляхах, він збирав мито з купців, узяв в оренду від імператора мідні копальні на о. Кіпр, брав на відкуп і збирання податей для Риму з вигодою для себе. За час його правління завдяки внутрішньому спокою і розширенню торгівлі Юдея процвітала.

Зростала й кількість єврейського населення. Як пише, посилаючись на єврейські джерела, Пол Джонсон, у часи Ірода Великого в Палестині проживало близько 2 млн. 500 тис., а в межах Римської дер-

² Джонсон Пол. Історія євреїв. – Київ, 2000. – С. 133.

жави – близько 7 млн. євреїв³. У столиці держави – Єрусалимі на площі 180 гектарів мешкало 100 тисяч чоловік. Як свідчать розкопки ізраїльського археолога Н. Авігада, у часи Ірода найкращим було Верхнє місто, де мешкала знать і знаходилися резиденції царя та першосвященника. Цей квартал процвітав як за рахунок поборів з простого люду, так і завдяки храмовому податку, який сплачували чоловіки-юдеї всього світу. Це складало близько 1 мільйона сестерціїв на рік. Як зауважують дослідники, такої концентрації грошей не знав навіть Рим того часу. І цими коштами розпоряджалися 10 тисяч мешканців Верхнього міста⁴.

Євреї діаспори вбачали в Іродові свого покровителя. Він забезпечував коштами синагоги, бібліотеки, лазні в Римі, Александрії, Афінах, Антіохії, Вавилоні, словом, скрізь, де існували єврейські анклави. За правління Ірода відбулася помітна еллінізація юдейського життя. Він брав під свою опіку багатонаціональні міста, у яких підтримував інституції грецької культури, зокрема театри, іподроми й стадіони, адже сам був завзятим спортсменом: мисливцем і вершником, списометальником і лучником. Своїми коштами і ентузіазмом, він сам урятував Олімпійські ігри від занепаду, забезпечивши їх регулярне проведення⁵.

Маючи великі витрати на різні заходи, Ірод збільшив податки для населення, і таким чином щорічні поступлення срібла в казну досягали понад 1 000 талантів (1 талант дорівнює 30 кілограмам). Ці податки лягали важким тягарем на країну і викликали загальне невдоволення та окремі виступи. Проте паталогічно недовірливий і мстивий Ірод відповідав масовими кривавими репресіями на будь-які виступи проти себе, не розбираючи, хто винуватий, а хто не винний. Лише його смерть поклала край репресіям. Словом, це була неординарна і суперечлива особистість.

Іродові плани стосовно сильного єврейського царства, подібного до царства Давида й Соломона, не здійснилися. Уже в 6 р. після Р. Х. римляни скинули з престолу його сина Архелая, який, на відміну від свого батька, виявився бездарним і бездіяльним. Відтоді Юдеєю правили безпосередньо римські прокуратори із Кесарії Палестинської.

³ Там само. – С. 134.

⁴ Снигирев Р. Библиейская археология. – М., 2007. – С.391.

⁵ Джонсон П. Назв. праця. – С.135.

Яскраве світло на історію Палестини другої половини I ст. до Р. Х. проливають археологічні розкопки. Ірод Великий увійшов в історію як один з найбільших містобудівників. Наслідуючи Соломона, цар хотів прославитися спорудженням великих будівель. Писемні джерела, зокрема твори античних авторів, а також археологічні дослідження свідчать, що він перебудував храм бога Аполлона на грецькому острові Родос, облаштував ряд міст у Сирії, зокрема, обгородив новими мурами Бібл, облаштував центральну площу-форум у Тирі і Бейруті, побудував театри в Сидоні й Дамаску, а в місті Ашкелоні – розкішні терми-лазні. У Сирійській Антіохії, як показали розкопки, замостив бруком головну вулицю завдовжки близько трьох кілометрів, а обабіч неї поставив мармурову колонаду⁶. Йосиф Флавій писав, що в державі не було такого місця, яке б не слугувало вихваляння царя. За час його правління були побудовані навіть нові міста-поліси, наприклад, Кесарія Палестинська, окремі фортеці та пишні палаці.

Залишки значної частини названих пам'яток досліджені археологами. Ми не будемо характеризувати всі розкопані археологічні об'єкти, а обмежимося лише трьома містами і однією фортецею, які найяскравіше висвітлюють будівничу діяльність Ірода Першого.

Цар відбудував Самарію, вщент зруйновану гасмонійцем Йохананом (Іоаном) Гірканом, спорудивши потужні мури з вежами, храм і бруковану вулицю. Розбудувавши Самарію, Ірод дав їй нову назву – Севастія, тобто Августа, на честь імператора Октавіана Августа, щоб висловити йому свою вдячність та відданість. Як свідчать археологічні розкопки, мури відбудованого міста тягнулися нижніми схилами пагорба і обіймали великий простір, який мав ширину понад один кілометр. Мури були дуже міцними, що відповідало тодішнім вимогам фортифікації. Археологами також відкрито рештки пишного храму, спорудженого на честь Октавіана Августа. Крім того, досліджено руїни стадіону, який знаходився на краю долини, на північ від пагорба. Стадіон теж був обведений окремим муром. Розкопками встановлено, що він цілком відповідав олімпійським канонам і функціонував протягом двох століть.

Іншим великим містом, спорудженим Іродом Великим впродовж 25-13 рр. до Р. Х., була Кесарія, розташована на Середземноморському

⁶ Джонсон П. Назв. праця. – С. 135.

узбережжі, між горою Кармел та Іоппією. Вона стала одним із найважливіших міст Палестини. Уже в новозавітному часі, з 6 по 66 рр. від Р. Х., тут розміщала римська адміністрація. Широки археологічні дослідження в Кесарії не проводилися, але руїни міста простежуються й зараз, зокрема рештки кам'яного муру, яким була обнесена головна частина міста, де знаходилися основні громадські будівлі. Серед них – храм на честь імператора Августа з його величезною скульптурою, амфітеатр, театр, стадіон і ринок. До речі, руїни театру, амфітеатру й стадіону збереглися й досі, причому амфітеатр був відкритий ізраїльськими археологами завдяки аерофотозйомці. В останні роки археологи розкопували споруджений Іродом в 20 р. до Р. Х. іпподром. Там була виявлена 150-ти метрова фреска із зображенням різних тварин. Вона знаходилася на довгій круглій стіні, яка відокремлювала глядачів від бігових доріжок⁷.

Як свідчать археологічні дослідження, масштабні роботи цар здійснив у Єрусалимі. Він перебудував міські укріплення та реконструював цитадель у північно-західній частині Храмової зони. На той час, коли Ірод став царем, перший і другий оборонні мури міста вже існували, однак він заново зміцнив їх і спорудив три великі вежі в місцях, де мури стикалися і таким чином захистив найбільш вразливі ділянки укріплень. Південніше він збудував свій палац⁸. Ізраїльським археологом Н. Авігадом досліджено рештки міських будинків зі стінами, оздобленими фресками та художнім ліпленням, з чудовими мозаїчними підлогами. При розкопках в середині будівель знайдені предмети розкоші – скляний посуд, кам'яні келихи й чаші, амфори для вина, різні прикраси тощо. У дворах будинків виявлені підземні цистерни для води, а в будинках мармурові ванни. Це були помешкання багатів. Археологам вдалося також відкрити житла рядового люду в Нижньому місті. Тут же виявлено рештки майстерень і торгових крамниць. Знахідковий матеріал представлений керамічним посудом, знаряддями праці ремісників, скромними прикрасами. Звичайно, знахідок збереглося небагато, але вони виразно вказують на різницю в побуті знаті та бідноти. Як свідчать розкопки, у тому місці, де другий мур підходив до храмової огорожі, цар перебудував фортецю

⁷ Райт Дж. Библийская археология. – СПб, 2003. – С. 114-115.

⁸ Там само. – С. 118.

Маккавеїв і назвав її Антонією на честь імператора Марка Антонія. Фортеця мала чотири наріжні вежі. У ній розташувався римський гарнізон. Тут був і преторій, де пізніше проходив суд над Ісусом Христом. Від цього місця починається «Хресна Дорога»⁹.

Особливо прославився Ірод будівництвом Єрусалимського Храму. Будівництво було розпочате ним у 20 році до Р. Х., а вже через 10 років він був освячений. Щоправда, оздоблення його тривало ще довгі роки, але він так і не був завершений навіть на час зруйнування римлянами. Докладний опис Іродового Храму подано у Флавієвих працях «Іудейські старожитності» та «Іудейські війни». Це була велична споруда. По лінії північ-південь Храм тягнувся на 446 м, а по лінії схід-захід на 296 м¹⁰.

Храм був зруйнований римлянами, і археологами досі досліджуються лише його рештки. Особливий інтерес представляє стіна, зведена навколо храмового подвір'я. Вона замикає велику платформу, яку підтримували колони над південно-західною частиною стрімкого схилу пагорба. Судячи з досліджень, це була масивна опорна стіна, частина якої збереглася із західної, південної та південно-східної сторін. На сьогодні найкраще зберігся її західний відрізок з характерною технікою кладки в стилі епохи Ірода, знаний під назвою «Стіна Плачу», яка є місцем паломництва юдеїв з усього світу.

Цікавою знахідкою археологів, пов'язаною з Храмом, є обтесаний камінь, який був частиною храмових воріт. На ньому грецькою мовою вирізьблене застереження: «Жоден язичник не сміє ввійти в стіни Храму. Того, хто порушить заборону чекає смертний вирок, який буде виконаний»¹¹.

Водночас зі спорудженням Храму будівельниками була прокладена кам'яна вулиця, яка вела від нього до Міста Давида. Недавно ізраїльські археологи виявили її. Вона була східчастою, оскільки йшла зверху донизу, і мала довжину 600 метрів. Ширина вулиці і схожі на магазини будівлі обабіч неї дозволяють припустити, що вона була центральною. Археологи розкопали також підземну частину каналі-

⁹ Снигирев Р. Назв. праця. – С. 50, 393.

¹⁰ Там само. – С. 390

¹¹ Бойд Р. Курганы, гробницы, сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию. – Чешский Тешин, 1991. – С. 265.

зації, яка згадується Йосифом Флавієм. У ній виявлено посуд, предмети побуту та інші речі, які датуються другою половиною I ст. до Р. Х., тобто часом Ірода Великого.

Важливими археологічними пам'ятками часів Ірода були фортеця Масада, палац і резиденція самого царя, а також його гробниця. З різних повідомлень дізнаємося, що фортецю, палац та резиденцію досліджував ізраїльський археолог Ігаїл Ядін. Ним виявлені рештки укріплення у вигляді подвійних кам'яних мурів, до складу яких входили 30 квадратних веж і 4 брами. У ході досліджень відкрито рештки триярусного палацу, побудованого на скелі. Верхній ярус являв собою просторий напівкруглий балкон, у південній частині якого були чотири кімнати, можливо, царські покої. Підлога в них була викладена кольоровими плитками, а стеля і стіни оздоблені фресками. По фасаду балкона стояв ряд колон у корінфському стилі. Середній ярус палацу становила тераса, розташована на 20 м нижче від верхнього яруса. Як показали розкопки, вона мала дві круглі стіни, які були основою для колон верхнього ярусу. У східному куті тераси знаходилося приміщення із стінами, оздобленими фресками, і ще один ряд колон. Нарешті, найнижчий ярус – це була платформа квадратної форми, по периметру укріплена стіною, над якою підносилися колони середнього ярусу. Тут же знаходилась і розкішна лазня в римському стилі.

Відкрито також офіційну резиденцію царя площею 4 тис. квадратних метрів, яка знаходилася в західній частині фортеці. У південно-східній частині резиденції розміщувалися царські покої. Вони включали в себе величезний прийомний зал з мозаїчною підлогою, сполучений з тронним залом, службовими приміщеннями, лазнями, басейном і різними складами. Як свідчать різноманітні матеріали, усі досліджені споруди функціонували саме в часи Ірода Великого.

І насамкінець, важливим археологічним об'єктом є гробниця Ірода, знайдена ізраїльським археологом Егудом Нацером на пагорбі в околиці міста Хеврона. Як з'ясувалося, вона була знищена і пограбована ворогами царя ще в давнину. Приміщення мавзолею і сам саркофаг із рожевого мармуру були розбиті та сплюндровані. Залишилися лише уламки розкішного саркофага¹².

¹² Кучинко М. Біблійно-церковна археологія. – Луцьк, 2014. – С. 211, 221-223.

Ірод почав з того, що, вступивши на престол, убив 46 членів синедріону, шурина, дружину, її матір, своїх синів. Уже перед смертю, невиліковно хворий, він наказав знищити сотні членів знатних юдейських родин. Саме йому приписує євангеліст Матфей жахливу історію побиття немовлят у Віфлеємі та його околицях (*Мф. 2: 16*). Великого царя і великого злочинця ненавиділи так, що його останки не зберіг навіть таємний мавзолей у глибині пагорба.

Список джерел і літератури:

1. Бойд Р. Т. Курганы, гробницы, сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию. – Чешский Тешин, 1991. – 396 с.
2. Джонсон Пол. Історія євреїв. – Київ, Альтернативи, 2000. – 702 с.
3. Кучинко М. Біблійно-церковна археологія. – Луцьк: «Надстир'я», – «Ключі», 2014.– 268 с.
4. Райт Дж. Библейская археология. – СПб.: Библиополис, 2003. – 209 с.
5. Снигирев Р. Библейская археология. – Москва: Изд-во Моск. подворья Св.-Троицк. Серг. Лавры, 2007. – 576 с.